

*Алексеева О. В.,**кандидат юридичних наук, старший дослідник,**провідний науковий співробітник**Державного науково-дослідного інституту МВС України*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Анотація. У статті розглянуто одне з найактуальніших питань сьогодення – насильства над дітьми під час війни. З'ясовано, що натеper немає чіткої дефініції цього явища (власне як і «насильство» загалом, і «насильство над дітьми»), однак можна виокремити низку ознак, які характеризують і визначають його. Запропоновано всі насильницькі дії часу війни щодо дітей поділити на дві категорії: ті, що з'явилися безпосередньо під час війни (депортація, катування, вбивство, втягнення неповнолітніх до участі в бойових діях і т.ін.); ті, що були й до війни (домашнє насильство щодо дітей, згвалтування й інші види сексуального насильства, недогляд тощо). Констатовано, що й насильницькі дії першої категорії, спрямовані на геноцид українського народу, і другої категорії, які часто знецінюються, видаються несуттєвими на тлі трагічних подій часу війни, однаковою мірою становлять загрозу для життя й здоров'я дітей. Стверджується про істотне зростання випадків домашнього й сексуального насильства над дітьми під час війни попри їх латентність. Виокремлено проблему насильства над дітьми, які опинилися за кордоном.

Указано на кореляцію понять «насильство над дітьми», «жорстоке поводження з дитиною» та «порушення прав дітей», а також на безпосередній зв'язок із ними категорії «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій» і збройних конфліктів, що закріплено в українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про охорону дитинства». Засвідчено, що всі, без винятку, форми насильства щодо дітей під час війни є жорстокими й жахливими порушеннями їхніх найважливіших прав: права на життя, права бути з родиною, права на охорону здоров'я, розвиток особистості, турботу і захист, фізичну та психологічну безпеку, нормальне існування та розвиток, сімейне виховання, житло, достатній життєвий рівень, громадянство, вільне переміщення.

Наголошено на необхідності упровадження ефективних гарантій реалізації прав дітей в умовах воєнного стану на національному й міжнародному рівнях, які мають ґрунтуватися на принципах забезпечення якнайкращих інтересів дитини, ролі та відповідальності держави й міжнародної спільноти, співвідношення права потерпілого на захист від насильства; своєчасності; безпеки та конфіденційності; участі дитини в ухваленні рішень, що її стосуються. Усі дії, спрямовані на захист дітей від усіх форм насильства під час війни, повинні мати комплексний характер і розроблятися на основі наявних міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини, із урахуванням практики їх застосування та особливостей національно-правового регулювання.

Ключові слова: насильство над дітьми під час війни та збройних конфліктів, діти, що постраждали внаслідок війни, види насильницьких дій, захист прав дітей, гаран-

тії реалізації прав дітей в умовах воєнного стану, забезпечення якнайкращих інтересів дитини, травмівний досвід.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного воєнного вторгнення російської федерації в Україну наше суспільство опинилося в ситуації тотальної суспільної аномії, яка спричиняє комплексні, глибокі, іноді дуже тривалі за часом негативні наслідки. Ідеться не лише про безпосередні матеріальні та людські втрати, а й такі, що залишаються ніби «в тіні», проте фатальним чином позначаються на всьому подальшому житті людини – різні види насильства, яких зазнають ті, хто вижив, особливо діти.

Стан дослідження. Аналіз сучасних зарубіжних і вітчизняних праць, присвячених усебічному висвітленню проблем насильства над дітьми, зокрема, сутності цього феномена, його факторів, причин, умов виникнення, форм, методів та засобів профілактики, видів та наслідків їхнього впливу на розвиток, виховання, соціалізації особистості (Р. Арон, Р. Берон, А. Блага, А. Браун, К. Бютнер, К. Вільсон, Л. Волинець, Д. Ешлі, Н. Крестовська, О. Кривов'яз, К. Левченко, Н. Лесько, Н. Максимова, К. Мілютіна, Н. Опольська, Д. Річардсон, Д. Стей, В. Холігер, І. Щебетун та ін.) засвідчує необхідність продовження глибокого й систематичного дослідження цього феномена в контексті війни.

Метою дослідження є проаналізувати різні аспекти одного з найактуальніших питань сьогодення – проблеми насильства над дітьми під час війни з метою формування пропозицій щодо ефективної реалізації прав дітей в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Насильством (лат. «violentia») зазвичай вважають застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось. Іншими словами, насильство може бути спрямоване на будь-кого й пов'язане з безпосереднім втручанням у волевиявлення людини, а також із порушенням того чи іншого її права. Віддавна насильство як інтердисциплінарний феномен розглядалося в розрізі філософії, історії, психології, етики, права (зокрема, такими геніями світової наукової думки як З. Фрейд, Е. Фромм, К.Г. Юнг, Г.В. Ф. Гегель та ін.) тощо. Проте в жодній із цих сфер поняття насильства не дістало хоч якоїсь більш-менш вичерпної дефініції через його оціночність, багатоманітність проявів, розмаїття наслідків щодо кожного окремо взятого об'єкта, який підпадає від дію насильства.

За відсутності вичерпного визначення поняття насильства в нашому дослідженні ми, зокрема, спиратимемося на погляди Благої А.Б. щодо його природи, які поділяємо, а саме те, що: натеper усталилися дві основні позиції щодо природи насильства – прихильники першої вважають насильство природженою

властивістю людини; прибічники другої позиції визначають насильство як результат впливу соціального й культурного середовища, у якому живе людина; поняття «насильство» розглядається вченими різних галузей знань по-різному: від вузького поняття – завдання фізичної шкоди іншій особі – до всеосяжної категорії – утиск прав людини; жодну дефініцію насильства не можна вважати остаточною, оскільки воно належить до оціночних понять: те, що в одному випадку є негативним і має антисоціальний характер, тобто вважається насильством, у інших – таким не вважається; до основних ознак насильства, своєю чергою, можна віднести такі: насильство – це акт поведінки (а не мотив або емоції) у вигляді дії або бездіяльності; протиправність як ознака насильства означає, що воно порушує права чи свободи людини; умисний характер діяльності (діяння, вчинене з необережності, не може бути насильницьким); здійснюється методом фізичного або психічного впливу; вчиняється з використанням силової переваги (застосовується до осіб, які мають меншу здатність до захисту, наприклад, через вікові, фізичні, психічні особливості чи фактори зовнішньої ситуації); потерпіла особа вважає цю поведінку жорстокою і несправедливою; здійснюється шляхом нав'язування своєї волі всупереч (якщо зберігається активний стан волі) або поза волею потерпілого [1, с. 50].

Тим складніше надати визначення поняттю насильства щодо дитини, тим більше, якщо вона перебуває в умовах війни. Діти внаслідок вікових особливостей розвитку становлять групу осіб, що характеризуються наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб. Вони є однією з найменш захищених верств населення і їм найважче пережити жахи війни [2, с. 280]. Водночас дитинство є надзвичайно динамічним періодом людського життя, і в період зростання й дорослішання дитини щодо неї можуть чинитися різні насильницькі дії. Саме тому немає вичерпного визначення цього поняття, хоча спроби надати його неодноразово робилися. Наприклад, Е. Волкова визначає насильство над дитиною як фізичний, психологічний, соціальний вплив на дитину з боку іншої людини (дитини чи дорослого), сім'ї, групи та держави, які змушують її переривати значущу діяльність і виконувати іншу, що суперечить їй, або загрозливо для її фізичного чи психологічного здоров'я і цілісності [1]. Втім, на нашу думку, така дефініція зводиться до примусу об'єкта виконувати ті чи інші дії, які йому шкодять, і, звичайно ж, не може охопити дітей молодшого віку, та й зводити насильство до примусу до діяльності не є цілком коректним. Значно доречнішим видається визначення насильства щодо дітей як явища, котре полягає в тому, що жертву змушують до якоїсь поведінки або до прийняття певних умов, руйнуючи її біологічне чи психічне життя або ж погрожуючи його зруйнувати [3]. Тож слід окреслити, крім перелічених вище ознак властивих насильству загалом, ознаки властиві насильству щодо дітей. Насильство над дітьми можна класифікувати за такими ознаками: 1) залежно від стратегії кривдника: явне та приховане (непряме); 2) за часом: те, що відбувається зараз, і те, що трапилося в минулому; 3) за тривалістю: одноразове або багаторазове, що триває роками; 4) за місцем та оточенням: удома – із боку родичів; у школі – з боку педагогів або дітей; на вулиці – з боку дітей або незнайомих дорослих; 5) залежно від характеру насильницьких дій: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне [4]. Як слушно зазначила Овсяннікова Я.О., «по-перше, це завжди буває раптово, по-друге, це пов'язано

із загрозою для життя, яку дитина в цей момент відчувала вперше, по-третє, ситуація неконтрольована дитиною, оскільки вона не має відповідного досвіду. Ці три чинники призводять до сильного сполоху, який викликає стрес... у суспільстві факт пережитого насильства, як правило, сприймається як ганебний, тому таємницю пережитого у дитинстві людина приховує протягом всього життя, в той час, як про інші травматичні події вона може розповісти без сорому й отримати допомогу фахівців. Латентність насильства над дитиною має під собою безліч причин. Коли жертвою стає доросла людина, вона завжди розуміє, що трапилося з нею – неправильно і виходить за рамки нормальних людських відносин. Дитина ж в силу відсутності життєвого досвіду може вважати, що насильницькі відносини є нормальними. Тому вона мовчить і не просить допомоги. У зв'язку з цим, фахівцям стає відомо лише про невелику частку фактів насильства над дітьми» [5, с. 218].

З насильством безпосередньо пов'язане поняття *жорстокого поводження з дитиною* – будь-яких форм фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-яких незаконних угод стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини (стаття 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Насильство щодо дітей також безпосередньо пов'язане з порушенням їхніх прав, що закріплено в Законі «Про охорону дитинства», до якого внесено категорію дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів – дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, *зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства*, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі в військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні». Відповідно захист дітей від того чи іншого виду насильства є водночас захистом їхніх прав.

Усі, без винятку, форми насильства щодо дітей під час війни є жорстокими й жахливими порушеннями їхніх прав [6, с. 9]. Під час військових дій порушуються всі найважливіші права дитини: право на життя, право бути з родиною, право на охорону здоров'я, розвиток особистості, турботу і захист, на фізичну та психологічну безпеку, нормальне існування та розвиток, сімейне виховання, житло, достатній життєвий рівень, громадянство, вільне переміщення [7, с. 19; 6, с. 100].

Війна – чи не найгостріший період суспільно-правової аномії і створює максимально живильне середовище для здійснення безпокарних, як засвідчив досвід російсько-української війни (за влучним виразом А. Грінберга, війна в Україні призвела до «кризи захисту дітей надзвичайних масштабів»), насильницьких дій щодо дітей, містить безліч ризиків як для їх фізичного, так і психічного здоров'я.

Так, у зоні бойових дій діти зазнають катувань і отримують серйозні травми, які можуть призвести як до інвалідності, так і до смерті; існують випадки, коли дітей змушують користуватися зброєю, що завдає шкоди як самим дітям, так і наражає їх на ризик травмувати інших; відсутність вноормованого харчування призводить до недоїдання та ослаблення імунної системи; погані житлові та санітарні умови сприяють поширенню інфекційних захворювань; нестача медикаментів, медичного персоналу й якісних медичних послуг для дітей збільшують

рівень смертності та показники захворюваності в воєнний час; під час війни батьки постійно зосереджені на виживанні й тому звертають значно меншу увагу на дітей [7, с. 19].

Усі насильницькі дії часу війни щодо дітей можна поділити на дві категорії:

– ті, що з'явилися безпосередньо під час війни (депортація, катування, вбивство, втягнення неповнолітніх до участі в бойових діях тощо);

– ті, що були й до війни (домашнє насильство щодо дітей, зґвалтування й інші види сексуального насильства, недогляд тощо).

У проявах насильства, умовно кажучи, першої категорії, чітко простежується фактор раптовості (наприклад, держава вперше зіштовхнулася з низкою викликів через масову незаконну депортацію дітей і пов'язаних із нею насильницьких дій: зміни персональних даних дітей, торгівлі дітьми, втягнення їх у проституцію та порнографію, втягнення дітей у активні воєнні дії, численних випадків психологічного, фізичного, сексуального насильства щодо неповнолітніх, особливо підлітків, з метою послаблення волі, залякування, приниження тощо). Щодо другої категорії видів насильства щодо дітей, то вони часто знецінюються, видаються несуттєвими на фоні смертей, поранень, потрапляння в полон, перебування на окупованій території, інших трагічних подій [8, с. 352]. Проте нехтування, до прикладу, домашнім насильством щодо дітей є неприпустимим, оскільки воно має не менш згубні наслідки для їх майбутнього. У війну будь-яка родина тією чи іншою мірою втрачає свій виховний потенціал. Позаяк із початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України відбулося суттєве руйнування укладу життя всього населення, різко змінилися економічні умови та спроможність людей, їх соціальні ролі та взаємовідносини, у тому числі і всередині родини [9, с. 262]. Збройний конфлікт став передумовою виникнення нового для українського суспільства явища – «раптової бідності». Це сприяє збільшенню прошарку знедолених громадян, загостренню ситуації на ринку, руйнації принципів соціальної справедливості. Кількість звернень щодо домашнього насильства за п'ять місяців 2023 року зросла на 39,8 порівняно з аналогічним періодом минулого року. Це свідчить про те, що у зв'язку з повномасштабними бойовими діями на території нашої держави проблема домашнього насильства над дітьми нікуди не зникла, а ще більше загострилася, оскільки з'явилися фактори, які її погіршують [8, с. 351].

Перебування дорослих у стані постійного стресу ще більше напружує обстановку, зменшує їх можливість контролювати свої емоції та дії. В.Н. Семікоп зауважує, що діти, які виїхали за кордон, опинилися в ще більш складному становищі. До стресу, який є наслідком власне ситуації війни, додається стрес нового місця, відсутності друзів та звичного кола оточення. Теоретично вона може звернутися до поліції, але практично це доволі складно. У першу чергу, на заваді стає мовний бар'єр, коли дитина не може просто зателефонувати й пояснити, що відбувається, а в деяких випадках навіть назвати адресу [8, с. 353]. Також дитина боїться, що її заберуть у рідних, а такі прецеденти є вже непоодинокими в родинах українських біженців [10, с. 186–187].

Наслідки насильства над дітьми безпосередньо пов'язані із двома різновидами травматичних подій, із якими неповнолітні зіштовхуються тією чи іншою мірою: несподівані трав-

матичні події та довготривалі несприятливі події, що зумовлюють виникнення непродуктивних стратегій подолання труднощів [11, с. 283]. До довготривалих наслідків належить те, що в дітей-жертв війни найчастіше проявляються симптоми депресії та тривоги, психосоматики, ПТСР (посттравматичний стрес у дітей – це реакція на подію або ситуацію, яка була тривожною або страшною, яка породжує, у свою чергу, такі психопатологічні феномени як нав'язливі спогади (наприклад, короткочасне й яскраве повторне переживання перенесеного – «flashback»), нічні кошмари – «*ravog posturna*»), обтяжливі сновидіння; перезбудження; емоційне збіднення), спостерігається схильність до насильства, а в підлітків діагностуються суїцидальні думки та наміри. Загалом дитячі психічні травми, набуті під час війни, мають незворотний вплив на особистість дитини й потребують залучення спеціалістів у сфері кризової психології для реалізації тривалих реабілітаційних програм [12, с. 69].

Висновки. Війни та збройні конфлікти належать до подій, які мають глобальний характер і позначаються на житті мільйонів людей, і найгіршим їх проявом є вчинення фізичного, психологічного та сексуального насильства над дітьми. Тому найважливішим завданням усіх державних інституцій є створення ефективних гарантій реалізації прав дітей в умовах воєнного стану, здійснення відповідних соціальних функцій, особливо в галузі охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, розроблення ефективного механізму захисту прав дітей, що постраждали внаслідок війни [6, с. 101], який має ґрунтуватися на принципах забезпечення якнайкращих інтересів дитини, ролі та відповідальності держави, співвідношення права підозрюваного/ обвинуваченого на справедливий суд та прав потерпілого від насильства; своєчасності; безпеки та конфіденційності; участі дитини в ухваленні рішень, що її стосуються. Вони повинні носити комплексний характер, бути вироблені на основі наявних міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини, із урахуванням практики їх застосування та особливостей національно-правового регулювання [13, с. 79]. Слід звертатися до світових правозахисних організацій (і не лише в рамках ООН, Ради Європи, Європейського Союзу тощо, а й до, зокрема, неурядових громадських організацій) з метою притягнення винних до міжнародної відповідальності, адже захист дітей від насильства під час збройних конфліктів є однією з найбільш важливих прерогатив світової спільноти.

Література:

1. Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Х.: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
2. Опольська Н. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні. Право. 2015. Вип. 27. С. 278–283.
3. Насильство в сім'ї. Як себе захистити? URL: <https://teplyk-vin.gov.ua/news/1638293005/> (дата звернення: 26.09.2023).
4. Сушик Н. Сутність, види, фактори виникнення насильства над дітьми в сім'ї. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (м. Тернопіль, 29–30 квітня 2014 р.). Тернопіль, 2014. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153579867.pdf>
5. Овсяннікова Я.О. Форми і методи роботи з дітьми і підлітками, які пережили насильство. Вісник Національного університету оборони України. 2012. № 4(29). С. 217–221.
6. Лілія Ярмол, Анастасія Карпюк. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.

7. Повалена М. В. Щодо порушення прав дитини під час війни. Запобігання та протидія домашньому насильству та насильству за ознаками статі: проблемні питання в умовах російської агресії : матеріали Міжнародного круглого столу (12 жовтня 2022 року) / МЕРУ імені академіка Степана Дем'янчука. Одеса : Видавн. дім «Гельветика», 2022. С. 19–20.
8. Семікоп Н.В. Проблемні аспекти запобігання та протидії домашньому насильству щодо дітей під час війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 351–353.
9. Савінова Тетяна. Особливості запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану. Організаційно-правове забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 7 липня 2023 року). Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2023. 340 с. С. 262–264.
10. Юрків Я. І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. І.В. Козубовська. Ужгород: Говерла, 2013. Вип. 28. С. 185–189.
11. Цюпка Д.В., Нестеренко М.О., Пасько О.М. Психологічні аспекти впливу військового стану на становлення та розвиток дітей. Захист прав дитини в умовах військової агресії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 23 червня 2022 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 316 с. С. 283–285.
12. Островська Б.В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 60–72.
13. Пархоменко П.І. Міжнародні стандарти та адміністративно-правові засади формування нерівних принципів документування порушення прав дитини внаслідок сексуального насильства. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 73–80.

Aliksieieva O. Social and legal aspects of the problem of violence against children during the war

Summary. The article deals with one of the most pressing issues of our time – violence against children during war. It has been found that it is currently no clear definition of this phenomenon (as well as violence and violence against children in general), but a number of features that characterise and define it can be identified. The author suggests to divide all wartime violent acts against children into two categories: those that occurred directly during the war (deportation, torture, murder, involvement of minors in hostilities, etc.); those that

have already been before the war (domestic violence against children, rape and other types of sexual violence, neglect, etc.). It is stated that both violent acts of the first category, aimed at the genocide of the Ukrainian people, and the second category, which are often devalued and seem insignificant against the background of the tragic events of the war, equally pose a threat to the life and health of children. It is argued that there has been a significant increase in the cases of domestic and sexual violence against children during the war, despite their latency. The problem of domestic violence against children abroad is highlighted.

The author points out the correlation between the concepts of violence against children, child abuse and violation of children's rights, as well as the direct connection with them of the category of a child affected by hostilities and armed conflicts, which is enshrined in Ukrainian legislation, in particular, in the Law of Ukraine "On Protection of Childhood". It is demonstrated that every form of violence against children during the war, without exception, is a cruel and horrific violation of their most important rights: the right to life, the right to be with family, the right to health care, personal development, care and protection, physical and psychological safety, normal existence and development, family upbringing, housing, an adequate standard of living, citizenship and free movement.

The need to introduce effective guarantees for the realisation of children's rights under martial law at the national and international levels, which should be based on the principles of ensuring the best interests of the child, the role and responsibility of the state and the international community, the correlation of the victim's right to protection from violence; timeliness; security and confidentiality; and the child's participation in decision-making concerning him or her, is emphasised. All actions aimed at protecting children from all forms of violence in time of war should be comprehensive and developed on the basis of existing international standards in the field of child protection, taking into account the practice of their application and the specifics of national legal regulation

Key words: violence against children during war and armed conflicts, children affected by war, types of violence, protection of children's rights, guarantees of children's rights under martial law, support of the best interests of the child, traumatic experience.